

Göy türklərin əxlaqı, adət-ənənələri, dövlət quruluşu, mədəniyyəti və dini haqqında əsas məlumatı Çin salnamələrindən, qismən də göy türk Orxon-Yenisey yazılı abidələrindən almaq olar.

Göy türk dövlətinin taxtında oturan şəxs kağan «xaqan», onun arvadı katun «xatun» adlanır. Dövlətin idarəsi iki qola bölünür: dövlətin qərb budağını idarə edən adam yabğu (ərəb mənbələrində: cəbğu), şərq budağını idarə edən adam şad adlanır. Xaqanın oğulları (şahzadələr) tigin adlanır, onların arvadlarına isə kunçuy deyirlər. Xaqandan sonra böyük inzibati rütbə - xan adlanır. Görünür, xan müəyyən qəbilə birliklərinin rəhbəridir. Göy türk Orxon-Yenisey abidələrində xanlar haqqında az məlumat vardır. Çin qaynaqları isə xan adlandırdıqları şəxsi nəzərdə tutur. Göy tutur. Göy türk Orxon-Yenisey abidələrində bəylər haqqında geniş məlumata rast gəlirik. Görünür, bəy əvvəllər hərbi işlə əlaqədar əmələ gələn rütbə adıdır, lakin sonralar bəylərə əmlak (adam, torpaq, ilxı, mal-qara və s.) da verilmiş, həm də bəylik vərəsəlik yolu ilə keçmişdir. Abidələrdə bəzən bəylərə xaqan

hakimləri yarımüstəqil hakimiyyətə malik idi və hakimiyyəti altında olan ərazidə qoşun rəhbərlərini təyin edirdi. Türklərdə xaqanı taxta çıxarmağın qəribə adəti vardı. Xaqan qoyulacaq adam keçə üstündə oturdulurdu, ətrafında doqquz dəfə dövrə vurub oynayırdılar. Sonra xaqanı ata mindirirdilər. Bu vaxt bir nəfər qəfildən ipək parçanı onun boynuna atır və boğurmuş kimi sıxır, eyni zamanda ona sual verir: «Bizə neçə il xaqanlıq edəcəksən?» xaqan boğula-boğula bir rəqəm deyir.

Türklərin qədim dini haqqında məlumat VI əsrin 70-80-ci illərində tərtib edilmiş «Veyşu» və VII əsrin 30-cu illərində tərtib edilmiş «Suyşu» adlı iki Çin salnaməsində öz əksini tapmışdır. «Veyşu» türklərin, adətlərini belə təsvir edir: 1. Günəş doğan ölkəyə (Çinə) hörmət əlaməti olaraq xaqanın iqamətgahına şərqdən günəşə və oda hörmət ən qədimdən mövcuddur və islam dininə tapınana qədər evləri də üzü şərqə tikərdilər, (indi üzü qibləyə tikirlər). 2. Hər il bütün əyanlarla birlikdə mağarada əcdadlara qurban kəsərdilər. 4. Duqindən 500 li qərbdə zirvəsində bir ağac, bir bitki belə bitməyən bir dağ

QƏDİM TÜRK LƏRİN MƏDƏNİYYƏTİ

adı verilməsi haqqında fikirlərə də təsadüf edilir: «Bars bəy idi, xaqan adını burada biz verdik» (Kül Tigin şərəfinə qoyulmuş abidə, şərq üzü, 20-ci sətir). Bəyə xaqan adı verilməsi qəribə görünsə də bir fikir də mövcuddur ki, yabğu və şad ölkənin qərb və şərq qollarını idarə edən şəxslərə yox, təlis (yabğu) və tarduş (şad) qəbilələrinin rəhbərlərinə verilən addır. Hətta Kül Tigin şərəfinə qoyulmuş abidənin şərq üzünün 17-ci sətrində Bilgə xaqanın dilindən buna işarə də vardır: «Əmim xaqan oturduqda özüm tarduş xalqının üzərində yad idim». Ən yüksək hərbi rütbə çor adlanır; güman ki, bu, avropalıların marşal rütbəsinə bərabərdir. Ondən kiçik olan hərbi rütbə sənün yaxud sanun adlanır; bus öz Çin dilindən alınmışdır, çincə general deməkdir. deməli, çor generaldan böyük hərbi rütbədir. Dövlətin daxili əyalətlərini idarə edən adam içrəki, güman ki, işğal edilmiş əyalətləri idarə edən adam tutuk (Çin dilindəki tu-tu sözündəndir) adlanır; güman etmək olar ki, hər iki söz qubernator məfhumuna yaxındır. Bunlardan başqa, nisbətən kiçik məmur rütbəsinə uyğun gələn buyuruk (buyurmak felindəndir) rütbəsinə də tez-tez rast gəlirik. Bu göstərdiklərimizdən əlavə göy türk Orxon-Yenisey abidələrində tudun, tarxan, tamğan, apa, apa tarxan (apa tarxandan böyük rütbədir), eltəbər (xaqandan kiçik, bəydən böyük vəzifədir) rütbə, titul və vəzifə adları qədim türk xaqanlığında inzibati və hərbi idarənin nə qədər yüksək dərəcədə inkişaf etdiyini göstərir.

Türk törüsünə (qanununa) görə türk dövlətinin şərq budağını idarə edən adam, yəni şad həm də kiçik xan (kiçik xaqan), yəni vəliəhd hesab edilirdi; xaqan öldükdən sonra məhz şərq budağının

vardır. Dağ Bodin-inli adlanır; Azərbaycan dilinə tərcümədə «ölkəni himayə eən ruh» edir. türklər göyləri tanrı adlandırıb onu müqəddəs sayırdılar. Bəxti (kut), hakimiyyəti qələbəni tanrı verirdi (arlıkayırdı). Qədim türkün anlayışına görə, yer və su (sub) da müqəddəs (ıduk) idi. qədim türklərdə ailə rifahı və uşaqları himayə edən ilahə umay adlanır. Türklərin fikrinə, adam öləndən sonra onun həyatı o biri dünyada davam edir, buna görə də adam öləndə onun haqqında öldü yox, uça bardı «uçaraq getdi» ifadəsini işlədirdilər. Onlar əcdadlarının ruhunu müqəddəs sayırdılar. Türklər ilin müəyyən günlərində bu saydığımız müqəddəslərə qurban kəsirdilər; qurbanlıq ya qoyun, ya da at olurdu.

Göy türklər saçlarını uzadırdılar, paltarlarının ətəklərini sola qatlayırdılar. Onlar, adətən, su olan və otlaq yerlərdə məskən salardı, çünki belə yerlərdə həm ov heyvanları çox olur, həm də ev heyvanlarını gen-bol otarmaq olurdu. Ovçuluq və maldarlıqla yanaşı qədim türklər əkinçiliklə də məşğul olurdular, lakin əkinçilik onlarda zəif inkişaf etmişdi, əkinçiliklə, əsasən, əsir alınmış adamlar məşğul olurdu. Qədim türk üçün əsas peşə müharibə idi. Qədim türkün silahları bunlardır: yay, ox, qılınç, nizə, mızraq və zireh. Kəmərlərini bəzəməyi xoşlayırdılar. Abidələrdə hətta qızıl kəmər haqqında söhbət gedir. Təkcə göy türk Orxon-Yenisey abidələri deyil, bütün dillərdə yazılan, qaynaqlar türklərin cəsur və igid olduğunu göstərir. Namus qədim türklərdə ən müqəddəs şeylərdən sayılırdı; qızın namusuna toxunan onunla evlənməyə məcbur idi.

(Davamı 5-ci səhifədə)

QƏDİM TÜRK LƏRİN MƏDƏNİYYƏTİ

(Əvvəli 4-cü səhifədə)

Qədim türklərdə cəmiyyətin təbəqələrə bölünməsi ciddi idi. Yuxarı təbəqələrdən olan qızların aşağı təbəqədən olan oğlanlara ərə getməsi qəti şəkildə yasaq idi. Yuxarı təbəqədən olan oğlanların aşağı təbəqədən olan qızlarla evlənməsinə də pis baxırdılar. Anasının aşağı təbəqədən olması taxt-tacın həqiqi varisi olmasına baxmayaraq türk şahzadəsi Törəmənin xaqan taxtına çıxmasına mane olmuşdu.

Qədim türklər ölünü çadıra qoyar, oğulları, nəvələri və digər qohumları çadırın qırağında qoyun yaxud at qurban kəsirdilər. Sonra çadırın ətrafında yeddi atla dolanar, bıçaqla üzlerini çərtər, ağlayıb şivən edərildər; göz yaşı qana qarışmış axardı. Sonra ölünü dəfn etmək üçün münasib gün seçilirdi. Dəfn mərasimi də əvvəlki kimi ağlamaq və üzlerini çərtməklə keçərdi.

Qədim türklər ölümündən sonrakı o dünya həyatına inandıqları üçün ruhu ölməz hesab edirdilər. Buna görə də ölünün o dünyada həyatını yüngülləşdirmək üçün onun bu dünyada istifadə etdiyi əşyaları onun yanına qoyur, mindiyi atı da öldürüb qərbə qoyurdular. Menandrın yazdığına görə, 576-cı ildə İstəmi xaqan dəfn ediləndə onu o dünyada müşayiət etmək üçün dörd əsir hun öldürmüşdü. E.Şavann yazır ki, 649-cu ildə Çin imperatoru Taytsunu dəfn edərkən öz dostunu tərk etməmək üçün Aşina Şəni özünü xəncərlə öldürmək istəmişdi.

Ölünü dəfn etdikdən sonra ona başdaşı qoyar və başdaşından başlayaraq öldürdüyü adamların sayı qədər «balbal tikərdilər», yəni kobud yonulmuş daş heykəllər qoyardılar. Bütün bu mərasim bitdikdən sonra məzar daşının üstündə qoyun yaxud at qurban kəsər, sonra şənlik edib ölünün ruhuna ziyafət verərdilər. Güman ki, mənbələrin ziyafət kimi təqdim etdikləri adət indiki ehsandan başqa bir şey deyildir.

Çin, Bizans (Vizantiya), İran və ərəb mənbələri qədim türklərin yüksək mədəniyyətə malik olduqlarını göstərir. Hələ 653-cü ildə Qərbi Türk xaqanlığından Bizansa elçilər getmişdi. 568-ci ildə Manixanın rəhbərliyi ilə ikinci türk səfirliyi Konstantinopola gəlir. Elə həmin ildə Xemarxin başçılıq etdiyi Bizans elçiləri Qərbi Türk xaqanlığına gəlir. Bu elçiliyin hesabında yazılır ki, türk xaqanları qızıldan düzəldilmiş taxt üzərində oturdular, xaqanın çadırı rəngarəng xalılarla bəzədilmiş. Türklər ətraf qəbilələrdən əlavə yüksək dərəcədə inkişaf etmiş Çin və İran dövlətləri ilə də mədəni və siyasi münasibətlərdə olmuşlar.

Türklər, çox güman ki, Mərkəzi Asiyanın başqa köçəri tayfaları kimi, mədəniyyətin astanasında şaman dininə, şamanizmə qulluq etmişlər. Lakin dövrün iki qüdrətli dövlətində - Hindistanda və Çində yayılmış Burhan dini (buddizm) dünya tarixinin ön sıralarına çıxmağa başlamış türklərə təsir göstərməyə bilməzdi.

Burhan dini Mərkəzi Asiyaya və Şərqi Türkünstanı iki yolla gəlirdi: 1. Cənubdan Baktriya və Pamir vasitəsilə; buna cənub ipək yolu deyilir. Bu yolla türk mühitinə düşən burhanlıqda Qaşqar-İran ünsürləri əhəmiyyətli rol oynayır. 2. Kəşmir, Qaraqorum və daha sonra Xotan və Yarkənd istiqaməti. Burada hind ünsürləri əhəmiyyətli rol oynayır. Burhan dininin yayılmasının ikinci yolu birinciye nisbətən sonrakı dövrün hadisəsidir.

Türklər arasında Burhan dininin yayılmasının üçüncü dalğası Koçuda uyğur dövləti yaranmağa başlayır. 840-cı ildə uyğurların bir hissəsi Koçuya köçür və 840-1200/1300-cü illər arasında fəaliyyət göstərən uyğur dövləti yadadır. Tafkan dağlarının cənub ətəklərində - Tarım çölündə yaradılmış bu dövlət Moğol dövrünə qədər siyasət sahəsində ikinci dərəcəli rol oynasa da mədəniyyət sahəsində öz dövrü üçün birinci dərəcəli rol oynamışdır. Koçu uyğur dövləti şimaldan və şimal-qərbdən Sibir,

şimal-şərqdən Cuncariya, qərbdən Qərbi Türkünstan və Əfqanıstan, cənubdan Kəşmir və Tibet, şərqdən Çinlə hədudlanırdı.

IX əsrin ikinci yarısında Koçu dövlətində uyğurlar Soğda, Toxar və Fin tərəfindən yaradılan yüksək mədəniyyət ilə rastlaşırlar və nümunəvi bir şagird kimi bu mədəniyyəti mənimsəyirlər.

Kuşan dövlətində (Hindistanın şimal-qərbi) burhanlıq (buddizm) özünün ən yüksək inkişaf dövrünü keçirirdi. Artıq yeni məzhəb - Mahayana «Böyük zal» yaranmış və çiçəklənmə dövrünə qədəm qoymuşdu, köhnə məzhəb - hinayana «kiçik zal» isə hələ də davam edirdi.

Türklərin burhanlıq (buddizm) dinini nə vaxt qəbul etdikləri məlum deyildir. Bir Burhan monastirinin yazısında Bumin xaqanın ikinci oğlu Muğan xaqan (553-572) dinə inanan mömin adam kimi yad edilir. Muğan xaqanın kiçik qardaşı Arslan xaqan (572-581) zamanında Çindən türklərin yanına Xua-min adlı bir burhan rahibi göndərilir. Çinlilər Nirvana-sutranı türk dilinə tərcümə edib Arslan xaqana göndərirlər. Deməli, VI əsrin ikinci yarısında türklər Burhan dininin əsasları ilə tanış olmuşlar, lakin həmin tərcümə bizə qədər gəlib çatmamışdır. Biz hətta onun hansı əlifba ilə yazıldığını da bilmirik. Daha bir mənbədə göstərilir ki, Şina küs to (528-605) adlı bir rahib Çindən qayıdıb vətəninə gedərkən 10 il Arslan xaqanın qonağı olmuşdur.

Bilgə xaqan (716-734) öz vəziri (və qayınatası) Tonyukuka şəhər divarı salmağı, burada Burhan (buddizm) dini üçün ibadətqah tikdirməyi təklif edir, lakin Tonyukuk hər iki təklinin türk mübarizliyinə pis təsir göstərəcəyini sübut edərək xaqana etiraz edir. Bütün bunlardan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, göy türklər Burhan dini haqqında məlumatla malik olmuşlar.

Əbülfəz RƏCƏBLİ
25 noyabr 1992-ci il